

ІСТОРИЯ СЛАВІСТИКИ

DOI

УДК 930(470+571):929Чертков]:94(497.2)

О. Д. Чертков і російська історична болгаристика першої половини XIX ст.

Марина Фролова

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут слов'язнознавства РАН, 119991, Ленінський проспект 32-А, Москва, Російська Федерація, marinafrolova59@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4068-5193

Стаття присвячена Александру Дмитровичу Черткову (1789–1858), заслуги котрого як видного нумізмата, бібліографа, археолога, етрусколога беззастережно визнані у вітчизняній історіографії. Чертков став першим істориком, який досліджував глоси болгарського перекладача (XIV ст.) візантійської хроніки Костянтина Манасія (XII ст.) і видав дві монографії про середньовічне минуле Болгарії та Русі: «О переводе Манассиной летописи на словенский язык, по двум спискам: Ватиканскому и Патриаршей библиотеки, с очерком истории болгар» (М., 1842) та «Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967–971 гг.» (М., 1843). Однак у переважній більшості досліджень, присвячених історії слов'язнознавства в Росії, його ім'я практично не згадується. У статті розглядаються причини такого казусу, що впливало з розвитку російського слов'язнознавства у другій половині XIX–XX ст. Спочатку у центрі уваги дослідників перебували праці вчених, які розробляли проблеми слов'язнознавчої філології. Пізніше, у другій половині XX ст., вийшли фундаментальні монографії професора Л. П. Лаптевої, але в них висвітлювалася наукова діяльність викладачів російських університетів. Чертков таким не був. У статті представлена біографія вченого,

показані витоки його любові до книги, досліджень, що йшли з його сім'ї. У зазначених працях він розглянув проблеми етногенезу болгарського народу та генезису болгарської державності, особливо відзначив високий рівень розвитку писемності та культури у середньовічній Болгарії. Його книги були добре відомі болгарській діаспорі в Росії та в болгарських землях Османської імперії. Треба сподіватися, що в написанні ґрунтовної праці з історії російської болгаристики (це завдання зберігає свою актуальність і сьогодні) внесок А. Д. Черткова у вивчення середньовічної історії Болгарії та значення його наукової діяльності для культури болгарського народу періоду національного Відродження отримають заслужену оцінку.

Ключові слова: А. Д. Чертков (1789–1858), російська історична болгаристика, Болгарія, хроніка Костянтина Манасії, київський князь Святослав.

A. D. Chertkov and Russian Historical Bulgarian studies of the first half of the XIX century

Marina Frolova

Candidate of History, senior research fellow Institute of Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, 119991, Leninsky Prospect 32-A, Moscow, Russian Federation, marinafrolova59@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4068-5193

The article is dedicated to Alexander Dmitrievich Chertkov (1789–1858), whose merits as a prominent numismatist, bibliographer, archaeologist, etruscologist are unconditionally recognized in Russian historiography. Chertkov became the first historian to study the glosses of the Bulgarian translator (XIV century) of Konstantin Manasseh (XII century) Byzantine chronicle and published two monographs on the medieval past of Bulgaria and Rus: «On the translation of Manasseh's Chronicle into Slovene, according to two lists: the Vatican and the Patriarchal Library, with an essay on the history of Bulgarians» (Moscow, 1842) and «Description of the war of Grand

Prince Svyatoslav Igorevich against Bulgarians and Greeks in 967–971» (Moscow, 1843). However, in the vast majority of studies on the history of Slavic studies in Russia, his name is practically not mentioned. The article examines the reasons for such an incident, which followed from the development of Russian Slavic studies in the second half of the XIX–XX centuries. At first, the researchers focused on the works of scientists who developed the problems of Slavic philology. Later, in the second half of the 20th century, the fundamental monographs of Professor L. P. Lapteva were published, but they covered only the scientific activities of teachers of Russian universities. Chertkov was not a teacher. This article presents the biography of the scientist, shows the origins of his love for books, research that came from his family. In his works mentioned above Chertkov examined the problems of the ethnogenesis of the Bulgarian people and the genesis of the Bulgarian statehood, especially noted the high level of development of writing and culture in medieval Bulgaria. His books were well known to the Bulgarian diaspora in Russia and in the Bulgarian lands of the Ottoman Empire. Hopefully, when writing an extensive work on the history of Russian Bulgarian studies (this task remains relevant today), A. D. Chertkov's contribution to the study of medieval Bulgarian history and the significance of his scientific work for the culture of the Bulgarian people during the period of national Renaissance will receive a well-deserved assessment.

Key words: A. D. Chertkov (1789–1858), Russian historical Bulgarian studies, Bulgaria, chronicle of Konstantin Manasseh, Grand Prince of Kiev Svyatoslav.

Александр Дмитриевич Чертков (1789–1858) увійшов в історію російської історичної науки як нумізмат, бібліограф, археолог, етрусколог, що беззастережно визнавали вітчизняні вчені, які розробляли відповідні галузі історичної науки: І. І. Срезневський, М. П. Погодін, В. С. Іконніков, А. В. Орешніков, Н. Ф. Бокачов, Н. В. Здобнов, І. М. Розанов, М. В. Щепкіна, Т. М. Протасьєва, Н. А. Розманова, А. В. Арциховський, В. Л. Янін, Г. А. Федоров-Давидов, А. А. Формозов, А. І. Немировський та інших. Чертков був дійсним членом багатьох наукових товариств, а в Імператорському Товаристві історії та

старожитностей російських – віце-президентом (1836–1848 рр.) і головою (1848–1857 рр.). Він створив унікальну книжкову та рукописну збірку, відому згодом як першу в Москві безкоштовну публічну Чертковську бібліотеку, яка була подарована місту. У 1887 р. вона склала основу фондів бібліотеки Імператорського Російського історичного музею, а в 1938 р. основна частина її книжкової колекції увійшла до складу Державної публічної історичної бібліотеки Росії (ДПІБР), яка з 2011 р. проводить на честь її засновника щорічні Чертковські читання.

А. Д. Чертков став першим істориком, який досліджував глоси болгарського перекладача (XIV ст.) візантійської хроніки Костянтина Манасія (XII ст.) і видав дві монографії про середньовічне минуле Болгарії та Росії: «О переводе Манасииной летописи на словенский язык, по двум спискам: Ватиканскому и Патриаршей библиотеки, с очерком истории болгар» (М., 1842) та «Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967–971 гг.» (М., 1843). Ім'я Черткова не могло тому не згадуватися вітчизняними та болгарськими вченими, які згодом працювали зі списками цього перекладу (П. С. Білярським, М. Дриновим, К. Ф. Радченко, О. М. Поповим, П. А. Сирку, В. Ягічем, Ф. О. Терновським, Ю. Трифоновим, П. Т. Гудєвим, Й. Івановим, Б. Філовим, І. Дуйчовим та ін).

Робота Черткова «Описание войны великого князя Святослава...» тривалий час залишалася «єдиною російською науковою працею», присвяченою балканським походам 967–971 рр. Його думку з цього питання брали до уваги дореволюційні та радянські вчені, які вивчали походи київського князя (М. Ламбін, Н. Д. Знойко, Д. І. Іловайський, Є. А. Белов, В. З. Завітневич, П. О. Каришковський, А. М. Сахаров та ін). Й менше з тим, у переважній більшості досліджень, присвячених історії слов'язнознавства в Росії, про Черткова і зазначені вище його праці практично не згадувалося, що пояснюється такими обставинами.

Дореволюційне слов'язнознавство в Росії, що розвивалося з середини XVIII ст. як комплекс наук, до 1917 досягло значних успіхів. Диференціація наук, яка

мала місце у другій половині XIX ст., закономірно призвела до більш вузької спеціалізації окремих учених, породивши тенденцію до відокремлення кожної з дисциплін славістичного комплексу. Успіхи у вивченні мовознавства, пам'яток писемності та літератури сприяли виділенню «слов'янської філології», яку стали ідентифікувати зі славістикою загалом, що відсувало «вбік історичну частину, яка у колишні роки майже завжди органічно включалася не лише у розуміння предмета, а й у коло наукової діяльності окремих слов'янознавців», як писав академік Д. Ф. Марков (Markov 1978, 10–11). Розвиток інтересу до історії слов'янознавства у Росії йшло у руслі зазначеної тенденції, тобто домінувало вивчення історії слов'янської філології. У зв'язку із цим слід зазначити відому працю О. М. Пипіна та В. Д. Спасовича «История славянских литератур» (СПб., 1879–1881), а також твір О. О. Кочубинського «Начальные годы русского славяноведения. Адмирал Шишков и канцлер граф Румянцев» (Одеса, 1887–1888). Перу Пипіна належали статті, присвячені окремим вченим-славістам – М. І. Костомарову, В. Ганці, О. О. Котляревському та ін. Кочубинський писав про В. І. Григоровича, О. М. Бодянського, П. А. Лавровського та інших. Ця традиція була продовжена К. Я. Гротом, який опублікував нариси про І. І. Первольфа, П. А. Кулаковського, В. І. Ламанського та ін. У своїй роботі «Про вивчення слов'янства. Доля слов'янознавства й бажана постановка його викладання в університеті та середній школі» (СПб., 1901) Грот представив короткий огляд історії слов'янознавства в Росії, у чехів, поляків, південних слов'ян, а також у Німеччині та інших країнах. Він висунув низку пропозицій, спрямованих на піднесення престижу у Росії цієї галузі науки. У 1903 р. Попередній з'їзд російських філологів вирішив розпочати роботу над створенням «Энциклопедии славянской филологии». Одним з ініціаторів цього проекту був І. В. Ягіч, котрий випустив «Историю славянской филологии» (СПб., 1910). Як результат такого досить одностороннього підходу до вивчення історії слов'янознавства, з'явилася неувага і до творів Черткова з історії Болгарії. Він не був серед університетських викладачів, про яких згодом писали їхні колеги-славісти, у тому числі Пипін, Кочубинський, Грот та ін.

Проте з початку ХХ ст. стали поступово наростати інтеграційні прагнення, в яких проявилось розуміння предмету славістики як комплексу дисциплін.

Як відомо, у період з 1917 р. по 1937 р., коли більша частина вчених-славістів опинилася в еміграції, а інша частина зазнала гонінь та репресій, російське слов'янознавство було практично знищено. Однак політичне становище в Західній Європі наприкінці 1930-х років змусило керівництво СРСР звернути увагу на необхідність відновлення цієї галузі науки, але подальший розвиток слов'янознавства розпочався лише після 1945 р. Наприкінці 1946 р. було відтворено Інститут слов'янознавства АН СРСР, де перемогла концепція комплексного слов'янознавства, тобто розробки проблем історії, мовознавства та літератури.

Втім, історія дореволюційного слов'янознавства не стояла у списку пріоритетних тем аж до 1970-х років. Закономірним наслідком такого стану справ стала достатня схематичність нарису «Славяноведение», написаного радянським вченим С. А. Нікітіним для колективної праці «Очерки истории исторической науки в СССР». У першому його томі була розміщена стаття про розвиток слов'янознавства у першій половині ХІХ ст. У ньому відзначалися роботи Ю. І. Венеліна і навіть О. М. Бодяньського, П. І. Прейса, І. І. Срезневського та В. І. Григоровича, перших викладачів кафедр історії та літератур слов'янських народів, що відкрилися у Московському, Санкт-Петербурзькому, Харківському та Казанському університетах. Увага вчених цього періоду переважно до історії південних слов'ян професор Нікітін пояснював тим, що вивченням слов'янознавства займалися історики, що стояли на позиціях слов'янофільства чи теорії офіційної народності. Їм була важлива належність південних слов'янських народів до православ'я, тому «історики реакційного табору майже не займалися історією» Польщі, Хорватії, Словенії. Але загальний висновок щодо досягнення російського слов'янознавства був позитивним. Особливо великі успіхи воно мало в галузі виявлення пам'яток старослов'янської писемності, переважно болгарської та сербської. У справі опублікування та вивчення цих пам'яток російське слов'янознавство першої

половини ХІХ ст. зайняло почесне місце у світовій науці (Nikitin 1955, 495–501). Доводиться констатувати, що С. А. Нікітіну були невідомі роботи Черткова з історії середньовічної Болгарії.

Згадка про А. Д. Черткова з'явилася у черговому нарисі Нікітіна «Славяноведение», де розглядався розвиток цієї галузі історичної науки у другій половині ХІХ ст. Він зазначив, що «на початку цього періоду історія Болгарії приваблювала порівняно малу кількість дослідників». До них належав С. М. Палаузов. У роботі «Век болгарского царя Симеона» (1852) автор, як підкреслював Нікітін, «не ставив будь-яких загальних, важливих питань, а дав лише зведення фактичного матеріалу». «На відміну Палаузова, його сучасник О. Д. Чертков порушив важливе питання про походження слов'ян». При цьому Нікітін звернув увагу лише на один твір Черткова – «О переселении фракийских племен за Дунай и далее на север, к Балтийскому морю и к нам на Русь» (М., 1851). Він писав, що Чертков «спирався на солідний матеріал грецьких та латинських джерел, але у вирішенні проблеми виходив з упередженої та невірної точки зору: він ототожнював фракійців Балканського півострова зі слов'янським населенням на основі довільного зіставлення та тлумачення, подібних тим, які надавав Венелін. Висловлений Чертковим погляд на тотожність слов'ян і фракійців не зустрів співчуття ні в сучасній йому науці, ні пізніше» (Nikitin 1960, 491–492). Таким чином, з усієї наукової спадщини Черткова, що мала відношення до історії слов'ян, професор Нікітін відзначив лише цю роботу.

З 1970-х років розпочався новий етап у вивченні історії дореволюційного слов'янознавства, зумовлений тим, що Міжнародна комісія з історії славістики запропонувала план систематичної праці з історії світової славістики. В результаті з'явився відомий бібліографічний словник «Славяноведение в дореволюционной России» (М., 1979). В оглядовій статті В. А. Д'якова та А. С. Мильнікова у цій праці було запропоновано та обґрунтовано періодизацію російського дореволюційного слов'янознавства. Автори наголосили, що процес розвитку вітчизняної славістики із середини ХVІІІ ст. до 1860-х років

розпочався з виділення слов'янознавчої тематики зі споріднених дисциплін, насамперед, з історії та філології. Головне місце у 1830–1850-ті роки належало роботам у галузі слов'янського мовознавства, історії давньослов'янської літератури та писемності, допоміжним дисциплінам – палеографії, археографії, бібліографії. У статті, зокрема, було зазначено, що яскравою сторінкою історії російського слов'янознавства середини ХІХ ст. стали дослідження П. С. Білярського мови літопису Манасії (1847), але про Черткова навіть не згадувалося, хоча саме він ввів у науковий обіг Московський список болгарського перекладу цього літопису. Радянські автори лише повторили зауваження С. А. Нікітіна, повідомивши, що Чертков висловлював думку про тотожність найдавніших балканських слов'ян із фракійцями. Але його гіпотеза, як і гіпотеза В. І. Ламанського про те, що слов'яни жили в Малій Азії, Африці та Іспанії в ХІ і навіть у VII ст., була «слабко аргументована», будучи заснованою «на довільних етимологічних тлумаченнях і некритичному використанні текстів» (D'yaков 1979, 29). Слід зазначити, що фракійська теорія Черткова і запропонована ним схема переміщення слов'янських племен у глибині століть дуже вплинули на вироблення болгарським революціонером Г. С. Раковським (1821–1867) ідей щодо стародавності свого народу (Rakovskij 1984, 380, 428–429).

До бібліографічного словника «Славяноведение в дореволюционной России» увійшла стаття М. К. Голейзовського про А. Д. Черткова. В ній, окрім коротких, не завжди вірних, біографічних відомостей, містився максимально лаконічний огляд творів вченого, присвячених слов'янам. Про книгу «Описание войны великого князя Святослава...». Голейзовський писав, що вона була перейнята «ідеєю слов'янської єдності», хоч і відзначена «впливом норманської теорії». Заслугою Черткова автор називав виявлення та введення у науковий обіг багатьох відомостей про найдавніших слов'ян з грецьких, римських, візантійських та німецьких джерел. У статті також наголошувалося, що «властива Черткову наукова обережність іноді поступалася місцем гіпотезам і

здогадкам, що призводило його, наприклад, до пошуків предків слов'ян у етрусків та давніх римлян» (Goleïzovskii 1979, 362–363).

У 1978 р. вийшла збірка «Методологические проблемы истории славистики», в якій досліджувалися важливі теоретичні та методологічні питання: визначення предмету слов'янознавства; періодизація та виділення основних етапів історії світової славистики; Основні напрями та взаємозв'язки слов'янознавства із суспільно-політичними інтерпретаціями ідеї слов'янської взаємності тощо. Заслуговує на увагу серія збірників (Исследования по историографии славяноведения и балканистики. М., 1981; Историографические исследования по славяноведению и балканистике. М., 1984; Историография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1986), в яких були поставлені завдання вивчення слабко розроблених історіографічних проблем слов'янознавства та балканистики, аналізу ідейно-політичних позицій та наукових концепцій вчених, показу взаємозв'язку слов'янознавства із суспільно-політичними течіями у суспільстві. Нагромадження фактичного матеріалу та оціночних суджень було покликане призвести до створення узагальнюючих праць з історії слов'янознавства в Росії та світової славистики. Але це складне завдання так і не було вирішено у ХХ столітті.

Багаторічні зусилля Л. П. Лаптевої з вивчення наукової діяльності славистів, які викладали в Московському університеті, втілилися в монографії «Славяноведение в Московском университете в XIX – начале XX века» (М., 1997). Автор зібрала та проаналізувала величезний фактичний матеріал, що дозволило відтворити широку панораму розвитку слов'янознавства у Росії. Але Лаптева не торкалася наукової творчості Черткова як дослідника середньовіччя Болгарії, оскільки коло персонажів у монографії було обмежено виключно викладачами, а Чертков таким не був. У 2005 р. вийшла нова праця Л. П. Лаптевої «История славяноведения в России в XIX в.», в якій були розглянуті питання розвитку слов'янознавства в університетах та інших навчальних закладах Російської імперії. Проте ім'я А. Д. Черткова тут також відсутнє.

Історія дореволюційного слов'янознавства у Росії і більш конкретно – історія вивчення у Росії середньовіччя Болгарії, її пам'яток культури та літератури приваблювала і колег зі слов'янських держав. Наприкінці 1960-х років вийшла фундаментальна монографія Т. Байцури про Ю. І. Венеліна (Юрій Іванович Венелін. Братислава, 1968), де найповніше зібрані відомості про життєвий шлях історика, представлено його наукову творчість, яка отримувала найсуперечливіші оцінки в історіографії. Науковій творчості відомого славіста О. М. Бодянського, викладача кафедри історії та літератури слов'янських говірок при Московському університеті, присвячено не один твір (Кондрашов Н. А. Осип Максимович Бодянский. М., 1956; Алексашкина Л. М., О. М. Бодянский. Из истории возникновения славяноведения в России. – В кн.: Проблемы всеобщей истории М., 1973). Проте болгарська дослідниця Л. Мінкова знайшла нові межі у його діяльності. У монографії «Осип Максимович Бодянский и Българското възраждане» (София, 1978) вона проаналізувала студії Бодянського в галузі болгарської історії та філології, а також висвітлила його великі зв'язки з багатьма діячами болгарського Відродження, такими як І. Денкоглу, В. Априлов, З. Княжеський, а також взаємини із болгарськими студентами, які навчалися у Московському університеті. Подібні роботи, в яких всебічно вивчалася наукова діяльність окремих славістів, були важливим етапом для підготовки та створення узагальнюючих праць з історії науки.

Дослідження радянських та зарубіжних вчених у цьому напрямі дозволили болгарському історик Е. Дросневій поставити на порядок денний тему «Становление русской болгаристики (до середины XIX в.)». Цю роботу вона захистила у 1980 р. як кандидатську дисертацію у Ленінградському державному університеті. Ця праця стала по суті першим як у радянській, так і в болгарській історіографії дослідженням процесу зародження та становлення російської історичної болгаристики. Автор вивчила праці багатьох вчених, таких як П. І. Кеппен, К. Ф. Калайдович, Ю. І. Венелін, М. В. Савельєв-Ростиславич, в один ряд із ними вона поставила і О. Д. Черткова. Саме йому була присвячена її стаття в журналі «Векове» «Александръ Дмитриевичъ Чертковъ». Дроснева

ззначила, що інтерес Черткова до минулого Болгарії народився і виріс із інтересу до історії та старожитностей російських, що вчений широко використав у своїй роботі метод порівняльного аналізу джерел. Дроснева зупинилася на деяких, на її думку, слов'янофільських ідеях Черткова і, проаналізувавши його погляди щодо походження протоболгар, дійшла висновку, що Чертков сприйняв і надалі розвинув думку Г. Ф. Міллера, П. Л. Шльоцера, І. Г. Стріттера, М. Т. Каченовського (Drosneva 1980, 71–76). На жаль, дисертаційне дослідження Дросневої не було опубліковане та згодом не було продовжене.

У роботах інших болгарських авторів (Д. Цанєва, Д. Райкова), що розглядали питання вивчення історії Болгарії російськими та західноєвропейськими вченими, ім'я А. Д. Черткова зустрічається в кращому разі лише в переліку прізвищ істориків першої половини ХІХ ст., іноді називаються його основні твори з болгарського середньовіччя (Tsanev 1981, 101; Raykov 1983, 30). Для А. Анчева постать Черткова взагалі виявилася невідомою (Anchev 1981, 338–362).

У 2007 р. вийшла монографія автора цієї статті – «Александр Дмитриевич Чертков. 1789–1858», в якій були представлені не тільки біографія та велика діяльність вченого, а й аналіз його праць за болгарським середньовіччям. Однак ані зазначена книга, ані наступні статті, присвячені науковій творчості Черткова, у сучасній Болгарії майже не відомі, що, ймовірно, пояснюється труднощами книжкового обміну, а також скороченням наукових контактів між країнами. У зв'язку із цим завдання висвітлення заслуг вченого у становленні російської болгаристики не втратило своєї актуальності.

А. Д. Чертков народився у Воронежі, він належав до стародавнього дворянського роду, що сягав ХVІ в. та був внесений до VI частини книги дворянських родів Воронежської губернії. Любов до читання, до книги, до досліджень йшли із сім'ї. Його дід, з батьківського боку, генерал-поручик Василь Алексеєвич Чертков (1726–1793) був високоосвіченою людиною, довгий час викладав у Сухопутному шляхетському корпусі в Петербурзі, який

сам раніше закінчив. Його служба на адміністративному та військовому терені удостоїлася особливої прихильності Єкатерини II. У 1782 р. іменним рескриптом В. А. Чертков був призначений генерал-губернатором Воронежського та Харківського намісництв. У червні 1787 р. Василь Алексеевич приймав в Харкові імператрицю, що подарувала йому діамантовий перстень і 6000 руб. «на підйом», оскільки отримав Саратовське намісництво замість Харківського, яке відійшло під керування генерал-фельдмаршалом князя Г. А. Потьомкіна. Очолюючи Воронежське та Саратовське намісництва (1782–1793 рр.), В. А. Чертков чимало зробив на терені освіти, прагнучи на місці ефективно втілити у життя реформи та культурні запити єкатерининської епохи: відкрив у Воронежі народне училище (1785), лікарню, театр (Frolova 2013, 16–29). Багато уваги приділяв розвитку освіти і батько Александра Дмитровича – Д. В. Чертков (1758–1831), який був настільки шанований у місті та губернії, що вісім разів обирався губернським головою воронезького дворянства.

Дід А. Д. Черткова з материнського боку – острогозький полковник Степан Іванович Тевяшов (1735–1790?) навчався у Харківському колегіумі. Він професійно займався історією українських полків (1732–1783 рр.), про що свідчать матеріали, які збереглися в архіві його онука А. Д. Черткова. С. І. Тевяшов був у дружніх стосунках із видатним філософом Г. С. Сковородою, котрий неодноразово гостював у нього. Славився острогозький полковник своєю бібліотекою, частина якої пізніше увійшла до книжкових зібрань його онука. Багато рукописів у колекції А. Д. Черткова мають походження з Острогозька чи Слобідської України. Написи на книжках, які у наш час виявлені у Відділі рідкісних книжок ДПБР, показують, що у 1779 р. С. І. Тевяшов запросив до себе на службу бібліотекарем Ігнатія Губського, учня Харківського колегіуму за класом філософії.

Наступна інформація не лише підтверджує єдність простору Російської імперії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. – вона буде корисною для колег з Харківського університету. Йдеться про книгу Александро Донаті, видану в Амстердамі в 1695 (Donati Alessandro. «Alexandri Donati e Sjcietate Jesu

Roma vetus ac recens Utriusque Aedificiis illustrata. In multis locis aucta, castigatior reddita, indice locupletissimo, et figuris aeneis illustrate. Editio ultima». (Amstelodami: prostant apud J. Waksbergios et J. Wolters, 1695). Її дивовижна доля простежується за володарськими написами. На титульному аркуші є автограф від 1700 р. Стефана Яворського (1658–1722), митрополита Рязанського і Муромського, місцеблюстителя патріаршого престолу. Свою унікальну бібліотеку з рідкісних книг, яка «значилася шостою» серед приватних бібліотек свого часу, він подарував Ніжинському монастирю, потім у 1732 р., за розпорядженням імператриці Анни Іоанівни, її передали до новоствореного Харківського колегіуму. Нині у колекції книг із бібліотеки Стефана Яворського, що зберігається у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, залишилося всього 307 палітурок. Перед співробітниками ЦНБ стоїть важливе завдання – максимально повне виявлення книг із бібліотеки Стефана Яворського та науковий опис кожної книжкової пам'ятки (Кононенко 2005). Так ось, на цій книзі із зібрання Тевяшова стоїть не тільки напис Стефана Яворського, що засвічує її власність, а й повідомлення латинською мовою про передачу цієї книги до бібліотеки Харківського колегіуму на згадку про Стефана Яворського. Потім ця книга опинилася у бібліотеці Тевяшова, про що свідчить напис 1781 р. У 1804 р. у Воронежі Александр Чертков також поставив свій автограф на верхній кришці пергаменної палітурки. Є у Чертковській колекції також інші книги з бібліотеки Харківського колегіуму.

А. Д. Чертков отримав чудову домашню освіту. Одним із його наставників був талановитий вчитель Г. П. Успенський (1765–1820), який став у 1805 р. першим професором російської історії в Харківському університеті. Він вселяв своїм учням думки про те, що «кожному народу треба знати давній і нинішній стан своєї Батьківщини, ніж інших держав», «бо не знати особливостей, які відрізняють її від інших країн, все одно, як бути в самій Батьківщині своїй іноземцем». (Вагалеї 1908, 315–316). Ці ідеї А. Д. Чертков згодом цілком втілював у своїй науковій діяльності.

Наслідуючи обов'язок дворянина і шануючи родинні традиції, Чертков вступив на військову службу. Разом зі своїм лейб-гвардії Кінним полком, в якому прослужив 13 років (1809–1822 рр.), брав участь у закордонному поході російської армії та урочисто вступив до Парижа 19 березня 1814 р.

У 1823–1825 рр. Чертков, вийшовши у відставку у чині полковника, розпочав подорож країнами Західної Європи. У Відні він зустрівся з П. І. Кеппеном, видатним та всебічним знавцем слов'янської філології першої чверті ХІХ ст., членом відомого гуртка канцлера М. П. Румянцева. Російські мандрівники коротко зійшлися завдяки загальним науковим інтересам; Чертков також підключився до пошуків слов'янських книг та рукописів. При цьому він керувався порадами Кеппена, а також списком книг, який спеціально для російського полковника склав Є. Копітар, котрий служив у Віденській придворній бібліотеці. З цієї поїздки Чертков привіз до Росії, серед багатьох рідкісних слов'янських книг, 10 примірників «Абагара» 1651 р., який вважається першим друкованим виданням новоболгарською мовою. Один екземпляр він надіслав Кеппену до Петербурга.

У наступні роки болгарська тема все наполегливіше входила до кола інтересів А. Д. Черткова, чому сприяли його участь у російсько-турецькій війні 1828-1829 рр., безпосередньо в облозі фортеці Сілістрія в 1828 р., а також переїзд до Москви, яка з 30-х років ХІХ ст. стала перетворюватися на один із центрів славістичних досліджень. Чертков зі своїми історичними дослідженнями органічно вписався у наукове життя Білокам'яної. Слід зазначити, що Ю. І. Венелін високо цінував Черткова, вважаючи, що він не просто належить до історії слов'янської філології, але знаходиться «у її першому розділі» (ОР RGB, 1), хоча той ще не мав відповідних друкованих праць.

1839 року Чертков у Ватиканській бібліотеці в Римі вивчав Ватиканський список болгарського перекладу (ХІV в.) візантійської хроніки Костянтина Манасія (ХІІ в.), відомий своїми 69 мініатюрами. Чертков списав глосси болгарського перекладача, які після приїзду до Москви скрупульозно порівняв

із глоссами Синодального списку болгарського перекладу Костянтина Манасія. Він уперше ввів у науковий обіг 26 глосс середньовічного болгарського перекладача, а також видав 6 мініатюр Ватиканського списку, які на його замовлення змалював художник, та зразки почерків обох списків. У 1842 р. вийшла монографія Черткова «О переводе Манасииной летописи...», а наступного року – «Описание войны великого князя Святослава...». Дослідження Черткова будувалися на уважному й критичному вивченні та зіставленні значного масиву джерел, у них вміло застосовувався критичний метод дослідження історії. Чертков також володів складними навичками роботи у допоміжних дисциплінах: палеографії, хронології, археографії, нумізматиці, генеалогії, історичній географії. Він розглянув проблеми етногенезу болгарського народу та генезису болгарської державності, особливо відзначив високий рівень розвитку писемності та культури у середньовічній Болгарії. Праця «О переводе Манасииной летописи...», по суті, стала першою успішною спробою написання середньовічної історії Болгарії, і вчений світ Росії, високо оцінивши його чесноти, 1842 р. одностайно обрав А. Д. Черткова до складу членів-кореспондентів Імператорської Академії наук.

Формат статті не дозволяє докладно розглянути все те нове, що автор вніс у дослідження. Звернемо увагу лише на погляди Черткова щодо проблеми утворення Болгарської держави у зв'язку з теорією завоювання французьких істориків О. Т'єрі та Ф. Гізо. Ця теорія часто використовувалася для протиставлення Росії Заходу і мала чимале значення для самосвідомості болгар епохи Відродження. Російська держава, зазначали історики, наприклад, М. П. Погодін, на противагу західноєвропейським, які починалися із завоювання, тобто з насильства (Франція, Німеччина), народилася з мирного, добровільного та всенародного покликання варязьких князів, тому в Російській державі були відсутні історичні причини соціальних заворушень. Чертков, який одним із перших застосував до вивчення історії Болгарії порівняльно-історичний метод, вважав, що у Київській Русі історичні процеси формування та розвитку держави були аналогічні тим, що мали місце у Болгарії. Він (як і Погодін, потім

Гільфердінг і Дринов) поділяв думку Шафарика про нетотожність слов'ян і протоболгар Аспаруха. Але Чертков вважав, що болгарська державність брала початок із мирних, союзницьких відносин між слов'янами Мізії і протоболгарами, які прийшли наприкінці VII ст. «Взагалі на з'єднання болгар з південними слов'янами, – писав Чертков, – треба дивитися з тієї ж точки, як на варяг, покликаних північними слов'янами. Те, що трапилось в VII столітті на Дунаї, було повторено в IX-му поблизу Финської затоки, й в обоих місцях виникли великі Слав'янські держави» (Chertkov 1842, 63). При цьому, наголошуємо, він звеличував Болгарське царство. Ймовірно, завдяки таким поглядам, Черткова, з легкої руки Дринова, було зараховано до однодумців Венеліна (Drinov 1909, 58).

Таким чином, Чертков першим із вчених подивився на історію Болгарії через призму теорії французьких істориків, що було взято на озброєння наступною історіографією (Гільфердінг, Дринов). Але яку діаметрально протилежну інтерпретацію отримало це зіставлення у поєднанні з іншим тлумаченням взаємин слов'ян та протоболгар хана Аспаруха, наприклад, на сторінках книги О. Ф. Гільфердінга «Письма об истории сербов и болгар» (М., 1855)! Поділяючи погляди Шафарика, що мізійські слов'яни були підкорені протоболгарською ордою, Гільфердінг наголошував, що «Болгарія була єдиною із слов'янських держав, заснованою на завоюванні». Саме воно зумовило долю «нешасної держави Болгарської з її неприроднім швидким і нерівним розростанням, з її падінням, котре відбулося з такою страшною швидкістю, з таким явним відбитком рокової необхідності, через дію лише внутрішніх причин». Київського князя Святослава Гільфердінг уявляв як «знаряддя повалення» Болгарії, «не за випадковим, здається, вибором долі», який разом із дружиною пройшов країною «як божа кара» (Gil'ferding 1855, 176, 178, 210).

Слід підкреслити, що в історіографії була поширена думка про київського князя Святослава як про «вождя бродячої дружини, останнього варязького князя, але не будівничого російської держави», котрий пройшовся Болгарією вогнем і мечем, полонивши болгарського царя Бориса II (970–971). Так писали

М. М. Щербатов, І. Стріттер, М. М. Карамзін, пізніше О. Ф. Гільфердінг, М. П. Погодін, С. М. Соловійов, К. Іречек, М. Дринов, Д. І. Іловайський, Ф. І. Успенський, В. Н. Златарський та ін. Чертков уперше в російській історичній науці виділив факти, які свідчили про дружні, союзницькі відносини болгар і русів наприкінці X ст. Він вважав, що болгарське військо складало половину ратників Святослава (Chertkov 1843, 228). Болгарські воїни разом із русами билися під Аркадіополем і Преславом. Коли болгарського царя Бориса захопили візантійські воїни і привели до імператора Цимісхія, він носив знаки царської гідності і «не був закований Святославом у кайдани». Руси, писав історик, не зачепили царських скарбів, що зробили згодом візантійці. Ці свідчення навели Черткова на думку не лише про дружні стосунки болгар та русів, а й про ймовірний союз між ними. Із сучасників Черткова лише О. Ф. Вельтман прийняв його версію подій кінця X ст.: першого походу київського князя – як завоювання частини Болгарії на запрошення візантійського імператора Никифора II Фоки, другого – як війни русів та болгар проти Візантії, і втілював її у повісті «Райна, королева болгарская» (М., 1843). При цьому він доповнив свій твір несподіваною вигадкою про незвичайне романтичне кохання Святослава і Райни, дочки болгарського царя Петра, образ якої також став плодом фантазії письменника. Повість Вельтмана була двічі перекладена болгарською мовою (Є. Мутевою та Й. Груєвим у 1852 р.), і спричинила неабиякий вплив на розвиток болгарської культури та літератури періоду Відродження, про що писали болгарські вчені Д. Леков, Є. Георгієв, Г. Германов, Л. Мінкова, Н. Аретов.

Як могли сприйматися твердження Гільфердінга болгарськими читачами, котрі прагнули прочитати зовсім інше про минуле своєї вітчизни, що обґрунтовано підтримало б їх у бажанні знайти церковну та державну самостійність? Відомі негативні відгуки деяких видатних діячів болгарського Відродження, таких як Л. Каравелов і Хр. Ботев, на твори Шафарика та Гільфердінга. В одному з листів Р. Жинзіфов попереджав свого друга М. Дринова, який повністю розділяв погляди Шафарика, про можливо тому

негативному сприйнятті співвітчизниками його книги «Поглед врѣхъ происхожденъ-то на българский народ и началото на българската история» (1869) (Konev 1958, 211).

Праці Черткова з історії Болгарії були добре відомі серед болгарської еміграції в Бессарабії, Одеської губернії та у болгарських землях Османської імперії. Велика заслуга у поширенні як відомостей про книги Черткова, так і самих його праць серед болгар належить захиснику болгарської освіти М. Н. Мурзакевичу. Перебуваючи на посаді викладача у Рішельєвському ліцеї в Одесі, він «з великою користю для себе й своїх слухачів-болгар», «по-справжньому закоханих у свою вітчизну», користувався результатами досліджень Черткова. Передаючи йому відгуки болгар на його книги, Мурзакевич зазначав, що після Венеліна вони визнають Черткова «рушієм своєї освіти та національності» (ОПІ ГІМ, 267). Представляє цікавість в цьому плані лист відомого болгарського просвітителя В. Є. Априлова до А. Д. Черткову від 16 березня 1844 р.: «Обов'язком вважаю дякувати Вас за увагу до болгар у літературних працях, якими Ви обдаровуєте науковий світ. Співвітчизники мої дізнаються, що у них є доброзичливці, на котрих можна покластися» (ОПІ ГІМ, 263). Априлов просив у Черткова примірники його творів для того, щоб в подальшому надіслати до Габровського училища.

Про те, наскільки високо болгарськими читачами була оцінена книга Черткова «О переводе Манассиной летописи...», ми дізнаємося із листа болгарського студента Московського університету Г. І. Бусиліна (пом. у 1845 р.) настоятелям одного з найкращих у Болгарії того часу Карловського училища. Бусилін підкреслював: «У ній (книзі – М. Ф.) ми бачимо, якими були наші прабатьки і якими стали ми, їхні діти. Як вони любили свою Вітчизну! Скільки пролили крові, коли сильні вороги хотіли відібрати у них дещицю землі! Чи можемо ми з цього моменту надалі, прочитавши історію своїх предків, бути гідними їх дітьми, якщо не постараємось жити й піклуватися про свою освіту, як вони?» (Busilin 1959, 193–196).

Чисельні факти передруку окремих фрагментів із творів Черткова також підтверджують, що вони знайшли живий відгук у болгар. Його книги зустрічаємо в описах бібліотек болгарського купця І. Н. Денкоглу, громадсько-політичного діяча та історика С. М. Палаузова, Г. С. Раковського.

Наукові дослідження Черткова з історії Болгарії супроводжувалися пошуком необхідної літератури та джерел. Зважаючи на особливу значущість болгарської книги епохи національного Відродження в історії російсько-болгарських культурних відносин та в історії болгарського народу, нами була приблизно відновлена болгарська колекція, яку зібрав сам А. Д. Чертков. У ній нараховується приблизно 30 назв. На жаль, доводиться констатувати, що нині багато книг новоболгарською мовою з цієї колекції, що знаходиться в ДПІБР, відсутні. Наявність болгарських видань у бібліотеці московського історика переконливо свідчило про розвиток процесу «взаємопізнання» росіян і болгар, про достатню інтенсивність книгообміну. Кожна книга болгарського автора в зібраннях Черткова має свою історію і є підтвердженням культурних відносин, що розширювалися між представниками двох народів.

Одним із скарбів Чертковської бібліотеки став список «Історії слов'яноболгарської» Паїсія Хілендарського, знятий спеціально для А. Д. Черткова за вказівкою М. Н. Мурзакевича з наданого В. Априловим Жеравнінського рукопису, який нині, на жаль, загублений. Багате зібрання книг і рукописів Черткова, яке стало для нього науковою лабораторією, свідчить про його прекрасну підготовку до досліджень в галузі історії, про широту кругозору та ерудиції. Слід наголосити, що вчений ставився до своїх досліджень не як до заповнення дозвілля та задоволення особистих захоплень, а, перш за все, як до справи служіння Батьківщині на терені освіти. Він поділяв віру свого покоління у виховну роль історії й підкреслював, що «наука та освіта повинні бути доступні всім і кожному, а не одній касті, посвяченій в таїнства» (Chertkov 1855, 175). Твори Черткова заклали фундамент майбутніх досліджень середньовічного минулого Болгарії. Вони також пробуджували інтерес російського суспільства до проблем розвитку вітчизняної славістики.

Треба сподіватися, що за написання ґрунтовної праці з історії російської болгаристики (це завдання зберігає свою актуальність і сьогодні), внесок А. Д. Черткова у вивчення середньовічної історії Болгарії та значення його наукової діяльності для культури болгарського народу періоду національного Відродження отримають заслужену оцінку.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Anchev, A. 1981. Ruskata obshchestvenost i balgarskoto natsionalno Vazrazhdane prez 30-te–40-te godini na XIX v. *Balgarskoto vazrazhdane i Rusiya*. Sofiya, Nauka i izkustvo, p. 338–362.

Анчев, А. 1981. Руската общественост и българското национално Възраждане през 30-те–40-те години на XIX в. *Българското възраждане и Русия*. София, Наука и изкуство, с. 338–362.

Bagaleï, D. I. 1908. Kafedra russkoj istorii. G.P. Uspenskiï. *Istoriko-filologicheskiï fakul'tet Har'kovskogo universiteta za pervye sto let ego sushchestvovaniya (1805–1905)*. Pod red. M. G. Halanskogo i D.I. Bagaleia. Har'kov, tipografiya Adol'fa Darre, p. 312–319.

Багалеï, Д. И. 1908. Кафедра русской истории. Г.П. Успенский. *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. Харьков, типография Адольфа Дарре, с. 312–319.

Busilin, G. I. 1959. Pis'mo Georgiya Ilievicha Busilina ot 10.V.1843 g. nastoyatelyu Karlovskogo uchilishcha. *Izvestiya na Arhivniya institut na Balgarskata akademiya na naukite*. Sofiya, vol. II, p. 193–196.

Бусилин, Г. И. 1959. Письмо Георгия Илиевича Бусилина от 10.V.1843 г. настоятелю Карловского училища. *Известия на Архивния институт на Българската академия на науките*. София, кн. II, с. 193–196.

Chertkov, A. D. 1842. *O perevode Manassiinoï letopisi na slovenskiï yazyk, po dvum spiskam: Vatikanskomu i Patriarshej biblioteki, s ocherkom istorii bolgar*. Moskva, tip. Avgusta Semena, 184 p.

Чертков, А. Д. 1842. *О переводе Манасшиной летописи на словенский язык, по двум спискам: Ватиканскому и Патриаршей библиотеки, с очерком истории болгар*. Москва, тип. Августа Семена, 184 с.

Chertkov, A. D. 1843. *Opisanie voïny velikogo knyazu Svyatoslava Igorevicha protiv bolgar i grekov v 967–971 gg.* Moskva, tip. Avgusta Semena, 314 s.

Чертков, А. Д. 1843. *Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967–971 гг.* Москва, тип. Августа Семена, 314 с.

Chertkov, A. D. 1855. *O yazyke pelazgov, naselivshih Italiyu, i sravnenie ego s drevleslovenskim.* Moskva, Universitetskaya tipografiya, 1855, 193 p.

Чертков, А. Д. 1855. *О языке пелазгов, населивших Италию, и сравнение его с древлесловенским.* Москва, Университетская типография, 1855, 193 с.

D'yakov, V. A., Myl'nikov, A. S. 1979. *Ob osnovnyh etapah istorii slavyanovedeniya v dorevolyucionnoï Rossii. Slavyanovedenie v dorevolyucionnoï Rossii.* Moskva, Nauka, p. 11–46.

Дьяков, В. А., МЫЛЬНИКОВ, А. С. 1979. *Об основных этапах истории славяноведения в дореволюционной России. Славяноведение в дореволюционной России.* Москва, Наука, с. 11–46.

Drinov, M. 1909. *Sachineniya.* Sofiya, Darzhavna Pechatnitsa, vol. 1. 686 p.

Дринов, М. 1909. *Съчинения.* София, Държавна Печатница, т. 1. 686 с.

Drosneva, E. 1980. Aleksandar Dmitrievich Chertkov. *Vekove*, No. 1, p. 71–76.

Дроснева, Е. 1980. Александр Дмитриевич Чертков. *Векове*, № 1, с. 71–76.

Frolova, M. M. 2013. Vasiliï Alekseevich Chertkov. *Voprosy istorii.* No.10. p. 16–29.

Фролова, М. М. 2013. Василий Алексеевич Чертков. *Вопросы истории.* № 10. С. 16–29.

Gil'ferding, A. F. 1855. *Pis'ma ob istorii serbov i bolgar.* Moskva, v universitetskoï tipografii, 252 p.

Гильфердинг, А. Ф. 1855. *Письма об истории сербов и болгар.* Москва, в университетской типографии, 252 с.

Goleïzovskiĭ, N. K. 1979. Chertkov A.D. *Slavyanovedenie v dorevolucionnoĭ Rossii*. Moskva, Nauka, p. 362–363.

Голейзовский, Н. К. 1979. Чертков А.Д. *Славяноведение в дореволюционной России*. Москва, Наука, с. 362–363.

Konev, Il. 1958. Raïko Zhinzifov. Prilozhenie. Neopublikovani pisma na Raïko Zhinzifov. *Izvestiya na Instituta za balgarskata literatura*, Sofiya, vol. 7, p. 191–231.

Конев, Ил. 1958. Райко Жинзифов. Приложение. Неопубликовани писма на Райко Жинзифов. *Известия на Института за българската литература*. София, кн. 7, с. 191–231.

Kononenko, I. 2005. Har'kov i lichnaya biblioteka Stefana YAvorskogo. *Bibliotechniĭ forum Ukraïni*, № 1 (7), p. 11–13
<http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/9>

Кононенко, И. 2005. Харьков и личная библиотека Стефана Яворского. *Бібліотечний форум України*. № 1 (7), с. 11–13
<http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/9>

Markov, D. F. 1978. Slavistika kak kompleks nauchnyh disciplin. *Metodologicheskie problemy istorii slavistiki*. Moskva, Nauka, p. 7–17.

Марков, Д. Ф. 1978. Славистика как комплекс научных дисциплин. *Методологические проблемы истории славистики*. Москва, Наука, с. 7–17.

Nikitin, S. A. 1955. Slavyanovedenie. *Ocherki istorii istoricheskoi nauki v SSSR*. Pod red. M. N. Tihomirova. Moskva, Izd-vo Akademii nauk SSSR, vol. 1, p. 495–501.

НИКИТИН, С. А. 1955. Славяноведение. *Очерки истории исторической науки в СССР*. Под ред. М. Н. Тихомирова. Москва, Изд-во Академии наук СССР, т. 1, с. 495–501.

Nikitin, S. A. 1960. Slavyanovedenie. *Ocherki istorii istoricheskoi nauki v SSSR*. Pod red. M.V. Nechkinoi. Moskva, Izd-vo Akademii nauk SSSR, vol. 2, p. 484–508.

НИКИТИН, С. А. 1960. Славяноведение. *Очерки истории исторической науки в СССР*. Под ред. М.В. Нечкиной, Москва, Изд-во Академии наук СССР, т. 2, с. 484–508.

OPI GIM. Otdel pis'mennyh istochnikov Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya [Department of Written Sources of the State Historical Museum], f. 445, d. 305.

Отдел письменных источников Государственного исторического музея, ф. 445, д. 305.

OR RGB. Otdel rukopisei Rossijskoj gosudarstvennoj biblioteki [Department of Отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф. 49, кар. II, д. 23.

Rakovskij, G. S. 1984. *Sachineniya v chetiri toma. Sofiya, Balgarski pisatel*, vol. 3, 598 p.

Раковский, Г. С. 1984. *Съчинения в четири тома. София, Български писател*, т. 3, 598 с.

Raykov, D. 1983. *Balgarite i Bulgariya v starata ruska knizhnina*. Sofiya, Balgarski pisatel, 498 p.

Райков, Д. 1983. *Българите и България в старата руска книжнина*. София, Български писател, 498 с.

Tsanev, D. 1981. *Za balgarite. SHuzhdata istoricheska balgaristika prez XVIII–XIX vek*. Sofiya, Darzhavno izdatelstvo «Septemvri», 224 p.

Цанев, Д. 1981. *За българите. Чуждата историческа българистика през XVIII–XIX век*. София, Държавно издателство «Септември», 224 с.

Дата надходження статті у редакцію – 22.05.2021 р.